

Ерболат САУРЫҚОВ

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ МЕНГЕРІЛЕ БАЙЛАНЫСҚАН
ҮСТЕУЛІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

*Автор в статье анализирует управление
наличия словосочетаний с глаголом, именем
прилагательным, именем существительным и
модальными словами.*

*Bu makalede fiil ve ekipleri içeren söz takımları,
isim ve sıfat tamlamalarındaki kelimeler arasında
bağlanma özellikleri analize edilmiştir.*

Сөздердің лексикалық табиғатында да, грамматикалық табиғатында да алуан түрлі жаңалықтар мен жаңару процестері үнемі жүріп жатады. Ол – ғасырлар бойғы тіл дамуы мен қалыптасуында болып жататын жалғаспалы құбылыс. Соның бірі – сөздердің бір-бірімен тіркесуі. Сөз тіркесі кең ұғымда алғанда сөз таптарының тіркесі. Ал сөз таптарының барлығының тіркесу қабілеті бірдей бола бермейді. Кез келген сөз таптары бір-бірімен жүйесіз тіркеспейтіндігі мәлім. Олар өзара мағыналық байланыста болып, синтаксистік қатынаста, белгілі бір сөз тіркесінің құрамында ғана тіркесе алады. Басқа сөздермен мағыналық байланысып қатынасқа түсе алатын сөз таптары тіркесу қабілеті бар сөздер деп есептеледі.

Қазіргі түркі тіл біліміндегі меңгеру – сөз тіркесіндегі бағыныңқы сөздің басыңқымен мағыналық үйлесімі негізінде септік жалғауларының (іліктен басқа) бірінде тұрып байланысуы. Меңгерілетін сөз табыс, барыс, шығыс, жатыс, көмектес жалғауларының бірінде тұрады да, меңгерген сөз етістік, есім не сол екеуінің ортақтасқан тобы болады [1. 34-35].

Тіл білімінде меңгеріле байланысқан сөз тіркестері әрі теориялық, әрі практикалық жағынан жан-жақты зерттелініп, ғылыми тұрғыдан негізделіп, меңгеру табиғатының мәселесі айқындала түсті. Алайда, тілдің эволюциялық даму барысында сөз тіркестері де өзгерістерге ұшырап, жаңа конструкциялар пайда болды. Осы тұрғыдан келгенде жалпы сөз тіркесінің, соның ішінде меңгерудің табиғаты толық ашылып бітті деп кесіп айтуға болмайды. Олар үнемі даму үстінде болады.

Тілдегі меңгеріле байланысу формалары да даму жағынан тіл тарихында өз орны бар, тілімізде түрлі қызметтер атқаратын сөз тіркестері. Тілімізде етістіктің меңгеруі есімдерге қарағанда әлдеқайда көп, әрі ертеден келе жатқан тарихи құбылыс. Олар өз бастауын көне түркі жазба ескерткіштері тілінен алады. Ал есім меңгеру – кейінгі кездің жемісі. Көне жазба ескерткіштер тілінде есімдердің септік жалғаулы сөздерді меңгеруі кездеспейді. Алайда есімдердің бұл қасиеті бір күнде пайда бола қалған құбылыс емес, эволюциялық жолмен ғасырлар бойы бірте-бірте қалыптасқан құбылыс. Соңғы жылдары меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарлары мен басыңқы сыңарларының байланысу дәрежесіне

қарай тіл білімінде меңгеруді «берік және әлсіз меңгеру» деп іштей бөліп қарастырып жүр. Бұл пікірді орыс тілінде Ф.И.Буслаев бастап, А.М.Пешковский оны әрі қарай тереңдетсе, түрік тілдерінде Н.К.Дмитриев бастап, М.Б.Балақаев, А.Н.Кононов, Г.К.Кулиев, Ә.Аблақов, С.Исаев және тағы басқа ғалымдар бұл пікірді нақтылай, айқындай түсті.

Қазіргі түркі тіл білімінде, сондай-ақ соңғы жылдары аз да болса сөз болып жүрген мәселелердің бірі – үстеулердің меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінде жұмсалуды. Бұл процесс қазіргі тілімізде мол қолданысқа ие. Үстеулердің меңгеріле байланысқан сөз тіркестерінде қолданылуын екі жақты қарастыруға болады. Біріншісі, үстеулердің басыңқы сыңарда келіп, басқа сөз таптарын меңгеруі де, екіншісі – үстеулердің түрлі септік жалғауларын қабылдап басқа сөз таптарына меңгерілуі. Қазіргі қазақ тілінде меңгеру басыңқы сыңарына қарай етістікті меңгеру, есімді меңгеру және ортақ меңгеру деп үш топқа бөлінеді. Қолымыздағы деректер үстеулердің меңгерудің осы үш түрінде де қолданылатынын көрсетеді. Алайда, олардың аталмыш меңгерулерде қолданылу дәрежесі бірдей емес

Үстеудің етістікпен қабыса байланысатыны белгілі. Содан болар үстеулердің етістікке меңгерілуі, қабысудың тасасында қалып, оған жете көңіл бөлінбей келеді. Олай дейтін себебіміз түркі, соның ішінде қазақ тіл білімінде де бұл құбылыс бірер ғалымдардың еңбектерінде ғана сөз болған. Мәселен, А.Н.Баскаков етістіктің үстеулерді меңгеретінін көрсетеді: *bugünü anlamak için dümü bilmek gerek* «чтобы понять сегодня, надо знать завтра», *sonrağa birakma* «откладывание на потом» [2. 66]. М.Балақаев «былтырдан білемін» деген тіркестегі үстеуді пысықтауыштық қатынаста мезгілдік мағынаны білдіретін етістікті меңгеруге жатқызады [3. 50]. Бұл еңбектерде етістіктің үстеуді меңгеруі жалпы сөз болғанмен, ол ғылыми тұрғыдан дәлелденіп, теориялық жағынан ашылмаған. Қазіргі тілдік фактілер үстеудің меңгеріле байланысуының біршама мол қолданысқа ие болғанын көрсетеді. Қолымыздағы деректерді салыстыра отырып етістіктің үстеулерді әртүрлі септіктерде (барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес) толықтауыштық та, пысықтауыштық та қатынаста меңгере беретінін байқадық. Үстеулердің септік жалғауын қабылдауында мына нәрсені ескермесе болмайды. Ол септік жалғаулардың үстеу сөзжасамында алатын орны. Жоғарыда кейбір үстеулердің жалпы кеңістік мағыналы септік жалғауларды қабылдап, жаңа мәнге, мағынаға септік жалғауларды қабылдап, жаңа мәнге, мағынаға ие болып, жаңа сөз жасайтынын айттық. Мәселен, «төмен кетті» деген сөз тіркесіндегі үстеу бағыттық мәнде қолданылса, сол сөз жатыс септігінің жалғауын қабылдап «төменде отыр» мекендік мағынаға ие болады. Сондай-ақ қазір, бүгін дегендер нақты бір ғана мезгіл атаулары болса, олар да жатыс септігін қабылдап «қазірде, бүгінде» жалпылық, яғни «қазіргі уақытта», «бүгінгі күнде» деген мағынаны білдіріп, жаңа мәнге ие болып тұр. Бұл

сөздерде септік жалғаудың негізгі қызметі еш сақталмаған. Бұлар септелу парадигмасынан шығып кеткен сөздер. Сондықтан аталмыш қосымшалар тарихи диахрониялық тұрғыдан болмаса, синхрониялық тұрғыдан септік жалғау ретінде бөлуге келмейді.

Көптеген үстеулер табыс септігінде тұрып етістіктермен тек толықтауыштық қатынаста тіркеседі. Олар жай септік формасында да, тәуелді септеу формасында да бірдей қолданыла береді. Мысалы: Қозыбақ саған ғана емес, *талайды зарлатқан* ұялас бөрілер ғой (М.Әуезов). Ел боламын десең *ертеңіңді ойла* (Егемен Қазақстан). – Қызым-ау, *қазақшаны қайдан үйренгенсің* (М.Мақатаев). *Бүгінімді өткізсем* қиындықпен, ертеңіме үмітпен алданамын (М.Мақатаев). *Соншаны көріп*, біліп келіп, ішке тығып тастағандай едіңіз (М.Әуезов). Табыс септігінде етістіктермен меңгеріле байланысатындар негізінде мезгіл, мөлшер және қимыл-сын үстеулері. Сондай-ақ кейбір жағдайда стильдік мақсатпен мекен үстеулерінің де меңгерілетіні байқалады: *Жоғарыны күндей көрме, Төменгіні жүндей көрме* (Маржан сөз). Ілгеріні болжайтын ой иесі болуға тиіс (Т.Иманбаев).

Барыс септігінде біршама үстеулер етістікпен толықтауыштық қатынаста тіркесіп, қимыл процесінің кімге, неге арналғанын білдіреді: Сан жерде *талайымызға болысып*, Абай еткен жақсылықты айтамыз (М.Әуезов). *Бүгінімізге келсек*, ірі мемлекеттік, саяси қайраткер деп мен Нұрсұлтан Назарбаевты айтар ем (Қазақ әдебиеті). Бұлардан *орысшаға бүйрегі бұрып тұратын «Рахат»* арнасы да қалысқан жоқ, олар «Тәулік тынысы» атты қазақша хабарын күн сайын экранға шығаруда (Қазақ елі). *Кешегіге негізделмеген бүгіннің ертеңге ұласып* баянды болуы қиын (Заман-Қазақстан). Пысықтауыштық қатынаста тіркесіп бағыттық, мезгілдік мағына береді: *Отарды төменге айдау ма?* (Қазақ әдебиеті). ... айырмасы - бұлар төменнен жоғарыға көтеріледі (Р.Тоқтаров). Толықтауыштық қатынаста мезгіл, мөлшер және қимыл-сын үстеулері, ал пысықтауыштық қатынаста негізінен мекен үстеулері қолданылады. Кейде үстеудің көптік жалғауды қабылдап заттанып барып барыс септігін қабылдауы да кездеседі.

Қазақ тіліндегі үстеулер жатыс септігінде етістікпен жай септеу, тәуелді септеу формаларында, тек пысықтауыштық қатынаста тіркеседі. Жоғарыда айтылған жаңа сөздер де осы септікте жасалады. Бұл жатыс септігі мен үстеудің мағыналық жақындағынан болса керек. Мысалы: Ертеңінде Мақсұттың жаназасын шығаруға көп жұрт жиналып еді (М.Әуезов).

Үстеулердің шығыс септігінде пысықтауыштық қатынаста тіркесіп мезгілдік, мекендік мағынаны білдіруі тілімізде жиі қолданылады: Еліміздің болашақта гүлденуі бүгіннен басталады (Қазақ әдебиеті). Жоғарыдан құлаған тас бірте-бірте жиілей түсті (Қазақ әдебиеті). Талайдан көрген қысталаңның бірі осы еді (М.Әуезов).

Толықтауыштық қатынаста көмектес септігінде тіркескен үстеулер қимылдың объектісі ретінде жұмсалады: *Талайлармен тартыстым, келіспедім* (Ә.Тәжібаев). Мың жасағыр алаштың бар тіршілігі *бүгінмен шектеле ме?* (М.Мағауин).

Түркі тіл білімінде есімді меңгеру туралы алғашқы пікірлер З.И.Убрятова мен А.Н.Кононовтың еңбектерінде кездеседі. Қазақ тілінде оған ерекше көңіл бөліп, терең зерттеп, әрі қарай дамытқан М.Балақаев пен А.Аблақов болды. Тілші М.Балақаев есімдердің есімдерді меңгеруін, етістікті тіркестердегідей әрі мағыналық, әрі синтаксистік тығыз байланыс негізінде емес, әлсіз байланыс ыңғайында пайда болады және мұндай тіркес жеке сөздің лексикалық мағынасынан тұмайды, жалпы сөйлемнің мазмұнын, айтайын деген ойға, баяндауышқа жалғаулы есімдердің керек болуынан туады деп түсіндіреді [3. 34]. А.Аблақов байырғы түркі жазба ескерткіштер тілінде есімдер мен көмекші етістіктердің бірлескен тобы болмаса, есімдердің дара қалпында тұрып меңгеруінің некен-саяқ болмаса, кездеспейтінін айтады. Есімдердің меңгеруі тілдің даму тарихында кейінірек қалыптасқандығын айтып, оны даму тұрғысынан төмендегідей сатылап көрсетеді: ең алдымен етістіктің меңгеруі, соның негізінде «ортақ меңгеру», ал ортақ меңгерудің дамуынан барып есімдердің меңгеруі қалыптасқан [4. 259]. Бұған себеп құрама баяндауыштар құрамындағы есімдердің баяндауыштық позицияда үздіксіз жиі қолданылуымен байланысты, әрі негізгі лексикалық мағына осы есімдерге тән екедігіне байланысты екпін көмекші етістіктерге түспей, олардың алдындағы есімдерге түсуі. Міне, осымен байланысты көмекші етістіктің сөйлемді тиянақтап тұру міндеті толығымен тіркес құрамындағы есімдерге қарай ауысады, нәтижесінде құрама баяндауыш құрамынан көмекші етістіктер түсіп қалып, есімдердің меңгеруі қалыптасады. Бұл процесс ойды шұбалыңқы түрде бермей, жинақы,ықшам етіп берумен де тікелей байланысты [4. 261]. Қазіргі тіл білімінде есім сөздер баяндауыш қызметінде келгенде ғана меңгереді деген пікір қалыптасқан, алайда тілімізде есім сөздердің сөйлемде анықтауыш, пысықтауыш болып келіп те меңгеруі кездеседі. Бірақ мұндай тіркестер көп қолданыла бермейді.

М.Балақаев есімді меңгерудің басыңқы сыңары ретінде сын есімдер, зат есімдер, заттың күйін білдіретін есімдер (бар, жоқ, көп, аз, мәлім, бәрібір, мүмкін т.б.) жиі жұмсалатынын, ал сан есімдер мен есімдіктердің аз да болса кездесетінін көрсетеді [3. 34-35]. А.Аблақов есімдердің ішінен сын есім, зат есім, үстеу, шылау және модальдық есімдердің меңгере алатынын көрсетеді [5. 27]. Ғалым есімді меңгеруді басыңқы сыңарына қарай төрт топқа жіктейді: сын есімді сөз тіркестері, зат есімді сөз тіркестері, модальдық есімді сөз тіркестері, сан есімді және есімдікті сөз тіркестері.

Есімдер сөздердің ішіндегі меңгеруге қабілеті өте мол сөз табы – сын есімдер. Бұның себебі сын есімнің баяндауыштық қызметке бейімділігінен

деп білеміз. Алайда олардың бәрі бірдей меңгере бермейді. М.Балақаев баяндауыштық қызметке келіп, заттың ішкі-сыртқы сапасын білдіретін сын есімдердің есім меңгерудің құрамында әлдеқайда көп кездесетінін көрсетеді: өзіңе жақсы, маған түсінікті, сөзге сараң, жусаннан биік [3. 34]. Жалпы есім меңгеру жайлы, соның ішінде сын есімнің меңгеруі жайлы толық мәліметті А.Аблақовтың еңбегінен ала аламыз. Ғалым сын есімнің есімді меңгерудің ішінде өте актив сөз табы екенін айта келіп, оның қандай сөз таптарын меңгере алатынына тоқталады. Соған орай үстеулердің меңгеруін біршама зерттейді де, мынадай тұжырым жасайды: «заттың өлшемдік сапасын білдіретін сын есімдермен, көмекші есімдер мен үстеулердің де тіркесетін жайттары кездеседі [6. 48]. Сол сияқты үстеулер сын есімдермен барыс септігінде тіркеседі: Әсіресе, *орысшаға шорқақ (С.Мұқанов). Өзі қазақшаға судай (С.Мұқанов)*. Мұндағы үстеу сын есіммен толықтауыштық қатынаста тіркесіп, кісінің бір нәрсеге бейімділігін немесе бейімсіздігін көрсетіп тұр.

Зат есімдердің үстеулерді меңгеруі сын есімдерге қарағанда аз кездеседі. Олар тек баяндауыштық қызметке келгенде ғана үстеулерді меңгере алады. А.Аблақов мезгіл мәнді үстеулердің зат есімдермен жатыс және шығыс жалғауларында тұрып, меңгеріле байланысатынын көрсетеді [6.127]. Біз олардың сонымен қатар барыс септігінде де тіркесетінін анықтадық. Үстеулер зат есімдерге пысықтауыштық және толықтауыштық қатынастарда меңгерілді. Мысалы: Өткеннің ғибраты – *ертеңге серік (Егемен Қазақстан)*. Қазақ тілінде модаль сөздердің сөз тіркесі құрамында басыңқы сыңар болып келуі өте мол кездесетін құбылыс екені белгелі. А.Аблақов модальдық есімдермен зат есімдер, есімдіктер, есімшелер, тұйық етістіктер, үстеулер, субстантивтенген сан есімдер және сын есімдердің тіркесе алатынын көрсетеді [6.141]. Модаль сөздердің үстеулерді меңгеруі зат есімдер мен сын есімдерге қарағанда аз кездеседі. Мысалы: *Бұрыннан мәлім, Наурыз – 22 наурыздағы күн мен түннің теңесуіне сәйкес келетін, шығыс күнтізбесі бойынша жаңа жылдың алғашқы күні (Социалистік Қазақстан). Бүгінге қажет болмаса, ертеңге керек.*

Қазақ тілінде ортақ меңгеру бірден пайда бола қалған жоқ, ол тіл дамуы барысында, эволюциялық жолмен қалыптасты. Өйткені тіл тарихына тереңірек назар аударсақ, қазіргі көмекші етістіктердің өздері ертеде толық лексикалық мағынасы бар етістіктер болған. Мұндай етістіктер мағыналық тұрғыдан өзімен орайлас, мәндес есімдермен іргелес байланысып, ғасырлар бойы үздіксіз қолданудың нәтижесінде лексикаланып, тек грамматикалық мағынамен шектеліп қалу дәрежесіне жеткен. Мағыналық жағынан осындай өзгерістерге түскен етістіктер өзі тіркесіп тұрған сөзімен бірлесіп келіп сөйлемнің бір ғана мүшесін, яғни баяндауыш қызметін атқаратын болған. Осы тарихи процесс, біздіңше, есімдер мен көмекші етістіктердің бірлесіп келіп ортақ меңгеруін туғызды [4.261].

Жоғарыда келтірілген пікірлер мен берілген мысалдардан үстеулердің қазіргі кезде етістікпен, сын есім, зат есім және модаль сөздермен меңгеріле байланысқан тіркестерде көбірек жұмсалатынын байқаймыз. Бірақ, үстеулердің барлық сөз таптарымен меңгеріле байланысу қабілеті бірдей емес. Үстеулер қимылды, әрекетті анықтайтын болғандықтан етістікті меңгеуде жиі жұмсалады. Ал есімді меңгеру мен ортақ меңгеруде бұған қарағанда аз қолданылады. Меңгеріле байланысу үстеулердің басты функциясы болмағандықтан, олар негізінен әлсіз меңгеруде көп тіркеседі. Үстеулердің мұндай сөз тіркестерінде жұмсалыу қабілетін оның жан-жақты дамып жетіле түсуінен, қазіргі әдеби тілімізде қолданылу аясының кеңейгендігінен деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Аблақов А.* Қазіргі қазақ тіліндегі есімдер мен септеулік шылаулардың меңгеруі // Тіл және әдебиет мәселелері. Аспиранттар мен ізденушілердің мақалалар жинағы. – Алматы: 1965.
2. *Баскаков А.Н.* Словосочетания в современном турецком языке. –М.: Наука, 1974.
3. *Балақаев М., Қордабаев Т.* Қазіргі қазақ тілі. –Алматы: Мектеп, 1971.
4. *Аблақов А.* Словосочетания, образованные способом управления в казахском языке. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. –Алматы, 1987.
5. *Аблақов А.* Қазіргі қазақ тіліндегі меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестері. – Алматы: Қаз ССР Жоғарғы ин. орта арнаулы білім министрлігі, 1971.
6. *Аблақов А.* Қазіргі қазақ тіліндегі меңгеріле байланысқан есімді сөз тіркестері. Ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. –Алматы, 1965.

REZUME

E.SAURIKOV (Taraz)

MANAGING CASH PHRASES IN THE TURKIC LANGUAGES

The author of the article examines the management and considers the presence of phrases such as managed communications on the basis of phrase with a verb, adjectives, nouns and modal words.